

הלכות אבל – כמה מפתחות לחיים מתוקנים*

מבוא

הלכות אבל הן מן ההלכות שהיהודי ממשמש בהן ועוסק בהן לא מעט במהלך חייו, אם כשהוא נזקק להן בגזרת ה' אם בביקורי תנחומים, שהמנהג לקרותן בבית האבל.¹ גישת רבנו היא שהמצוות באו לצרוף את ישראל, לזכך את מידותיהם, לעדן את נפשם ולקרבתם לאל ברוך הוא. וזו לשונו:²

ומטרה זו אשר העירותיך עליה היא מטרת עשיית המצות כולן, כי בכל אותם הפרטים המעשים ובחזרות עליהם תושג ההכשרה ליחידים הנעלים.

עניינה של רשימה זו הוא הדגשת ערכו של לימוד הלכות אלו על סדר הלימוד כדבר שבשגרה וכאחד מחלקי התורה.³ וכמו כל אחד מחלקיה, יש לו חשיבות מעבר לידיעה כיצד לנהוג, אלא כחלק חשוב מנזר התורה השלם,⁴ המכלול המוביל לשלמות, כפי שמדגיש הרמב"ם ב"מורה הנבוכים":⁵

וכאשר נדבר במאמר זה בטעמי המצוות, יתבאר לך מצדקה [אפשר: מאזונה – הערת מו"ר] וחכמתה מה שראוי להתבאר, ולפיכך נאמר בה תורה ה' תמימה [...] אשר מטרת התורה הזו שיהיו כל בני אדם אותו האדם [האדם השלם – הערת מו"ר].

משנשריש הכרה זו בקרבנו, נוכל לעמוד כדי להתקרב למצב המתואר בפסוק שמציב רבנו בראש ספר "משנה תורה", "אז לא אבוש בהביטי אל כל מצוותיך" (תהילים קיט, ו). לדעתי, אפשר להצביע על חשיבותן האמונית, הרעיונית והערכית, של הכוונותיו של רבינו ב"הלכות אבל", ולהיתרם מהן לא רק בשעת פטירת קרוב, אלא גם כחלק מביצור עולמו הרוחני של היהודי בעתות שגרה. בשורות הבאות אצביע על כמה דוגמות שעלו

* אני מודה לחבר מערכת "מסורה ליוסף" הרב צפניה ערוסי, שהערותיו הרחיבו את היריעה. כל ההפניות במאמר זה הן למהדורות של הגר"י קאפח, אלא אם נאמר אחרת.

1 משנה תורה, הלכות אבל, פרק ה, הלכה יב, הערה יד: "וכבר נהגו אצל האבל ללמוד הלכות אבילות של הרמב"ם, והבו דלא לוסף עלה [ביטוי תלמודי (שבועות מח ע"ב) שעניינו שאין להוסיף על המנהג המקורי ואף בו יש מן ההתפשרות]".

2 מורה הנבוכים, חלק שלישי, פרק נב, עמ' תיא.

3 על מי שנמנעים מללמוד הלכות אלו בטענה שלא לפתוח פה לשטן, ראה ילקוט יוסף, ראש הלכות אבל.

4 אני מודה לידיד נפשי, ר' יוחאי מקבילי, על הדגשת רעיון זה בכתב ובשיחות עמי.

5 חלק שני, סוף פרק לט.

בעיון ראשוני למדי ב"הלכות אבל, ואני מקווה שלחלק מן הקוראים, תהיה זו הזמנה לעיון משלהם בבחינת "ואידך זיל גמור" (ע"פ שבת לא ע"א).

הבעת צער וחזרה בתשובה

בהלכותיו מדגיש רבנו את חשיבותו של האבל, בין השאר כהצהרה על חשיבותם של הערכים שייצג הנפטר בחייו. ביטוייו בהקשר זה עזי מבע:⁶

כל המתעצל בהספדו של חכם, אינו מאריך ימים. וכל המתעצל בהספד אדם כשר, ראוי ליקבר בחייו. וכל המוריד דמעות על אדם כשר, הרי שכרו שמור על כך אצל הקב"ה⁷

מצד שני, המוות הוא חלק ממציאיות חיינו, ואין להביט על העובדה שסיים האדם את חייו כעל שינוי סדרי בראשית. בהתאם לכך מנחה רבנו את גבולות הבכי, ההספד ושאר ביטוייו החיצוניים של האבל.⁸ בין ההנחיות המעשיות, שזור רבנו הכוונה מחשבתית:⁹

אל יתקשה אדם על מתו יתר מדאי, שנאמר: "אל תבכו למת ואל תנודו לו" כלומר, יתר מדאי, שזהו מנהגו של עולם. והמצער על מנהגו של עולם, הרי זה טפש.

לאחר הדרכה זו, מגיעה הכוונה לנתיב הראוי לאותה עצמה רגשית המתפרצת בשעה זו. עצמה זו ראוי שתופנה כלפי פנים, שתהווה מקור להתבוננות פנימית:¹⁰

יפחד וידאג ויפשפש במעשיו ויחזור בתשובה [...]. כל זה להכין עצמו, ויחזור ויעור משנתו.

מצד אחד, הדגשה שהפטירה היא מנהגו של עולם, ומתוך הבנה זו מתן אפשרות להבעת צער ויגון אנושי ושלייתה של קשיחות מאובנת.¹¹ מצד שני, מסר אלוהי לחשבון נפש לפי מידות הנפטר ובהתאם לשאיפותיו של המתאבל ולמעשיו.

כלל ישראל והיחס הראוי למי שהוציא עצמו מן הכלל

על פי הנאמר, נראה שאין צורך בשמירת מצוות קפדנית (שהיא בוודאי המצב הראוי) כדי

6 הלכות אבל, פרק יב, הלכה ב.

7 יש לעיין עוד לגבי בחירת הרמב"ם דווקא בביטויים אלו ובמשמעותם, אם כי דעתו ברורה.

8 הלכות אבל, פרק יג, הלכות יא.

9 שם, הלכה יא.

10 שם, הלכה יב.

11 כביטוייו של מו"ר במאמרו "הליכות עולם", בתוך כתבים ב, עמ' 921–930, בעמ' 922.

להיחשב חלק מכלל ישראל, ודי שלא תהיה פריקת עול מוצהרת מן המצוות. ניסוחו של הרמב"ם בהלכות אלו יכול לסבול פירוש מתון, ולפיו גם מסורתיות של הנפטר המתבטאת ביחס של כבוד למועדי ישראל ובביקור בבית הכנסת, תגרום להחשיב את הנוהג בה כחלק מכלל ישראל.¹² אמנם בלשונו מוזכרת "עשיית המצוות" כתנאי, אך האמירות אחר ביטוי זה, ובמיוחד ההדגשה "בני חורין לעצמן", באשר לתפיסתם העצמית של הפורשים, תומכות בהשערת.¹³ לעומת זאת, קשה לפרש בצורה מצמצמת את דבריו הנוקבים של רבנו אודות אנשים שפרשו במעשיהם מדרכי הציבור, ו"פרקו עול המצוות מעל צווארן [...]". אלא הרי הן כך בני חורין לעצמן, כשאר האומות¹⁴. אנשים אלו, שבהצהרה ובמעשים הוציאו את עצמם מכלל ישראל, אינם ראויים שיתאבלו עליהם, ואף יש לנהוג בחגיגות כלפי חוץ ובשמחה עקב ההכרה "שאבדו שונאיו של הקדוש ברוך הוא".

הכבוד לחיים

בנושא זה, אנו רואים את עומק הבנת נפש האדם בחוקי תורתנו. לאחר מותו של אדם קרוב, סביבתו הקרובה נמצאת במצב רגיש מאד וספּ פגיעותה יורד. בתוך סערה רגשית זו, יש להלך בתבונה ובעדינות, ואין להתעלם מרגשותיהם של קרובי משפחת הנפטר. כך במקרה הטעון במיוחד של "המאבד עצמו לדעת",¹⁵ שבו הצער כפול, בגלל האבדן ובגלל נסיבותיו. בגלל נסיבות המוות, אין הנפטר זוכה לכבוד, כניסוח הנוקב של רבנו: "אין מתעסקין עמו לכל דבר, ולא מתאבלין עליו, ולא מספדין אותו". אף על פי כן, "עומדין עליו בשורה, ואומרין עליו ברכת אבלים", ולכאורה יש כאן תרתי דסתין. בכמה עניינים נמנעים מלכבד אותו ובכמה עניינים הוא זוכה לכבוד. ורבנו מנמק על אתר את שתי הדרכותיו הנראות ככיבוד בנימוק הכולל: "וכל דבר שהוא כבוד לחיים". כיבודים אלו, אף על פי שניתן לראות בהם כבוד לנפטר, הותרו משום כבוד קרוביו. וראוי לתת את הדעת לעומק שבהערתו הקצרה של רבנו והמוסר שניתן ללמוד ממנה למצבים דומים, בהם עלינו למקד את ביקורתנו – להקפיד מאד שלא תחרוג מן הראוי לה ולשמור על כבודם של מי שנהגו כשורה.

כזו היא ההדרכה גם במקרה שבו על מנת להפגין הזדהות עם קרוב משפחה המתאבל על מתו והשרוי בצער, ההלכה תובעת מן האדם לנהוג כאבל, אף על פי שאינו

12 הלכות אבל, פרק א, הלכה ז.

13 בהקשר זה אציין עדויות ששמעתי בדבר תפילות בבתי אבלים שהנפטר וקרוביו לא היו שומרי מצוות במובן המקובל, ומו"ר הגיע אליהם וניחם את האבלים ושהה בבית האבל כמקובל. יחד עם זאת, ראה הערתו על הלכה זו והפנייתו לפירוש רס"ג בקוהלת ח.

14 אליהם מצרף רבנו את "המינים והמשומדים והמוסריין".

15 הלכות אבל, פרק א, הלכה ח.

חייב בהם מעיקר הדין.¹⁶ דרישה זו מוגבלת למפגש עם קרוב המשפחה. הגבלה זו הולמת את תחושת הרגישות המתבקשת לצערן של הקרוב, ויש בה גם מענה לציפייה טבעית של אותו קרוב להזדהות בצערן במפגש עמו. מצד שני, יש כאן גם קביעה שלא ניתן להרחיב את מעגל האבלות בלא מידה ושיש לאבלות סוף.

אחידות בין עני לבין עשיר

ברגעי הקבורה, ניצבים הכול, ובעיקר בני המשפחה בפני אמת פשוטה, 'ברוך דיין האמת'. היבט נוסף הוא היותה של הלוויה אירוע פומבי, שבו אותו כבוד שנהג בחיים, לעתים תובע את שלו בהתאם למעמד ולמצב הכלכלי. המנהג שמציג רבנו כ"מנהג ישראל"¹⁷ שולל תביעה זו. בהתאם למנהג, מלבישים את המת בתכריכין מכובדים, אך יש להקפיד שלא "יהיו דמיהם יקרים". הנימוק למנהג חכמים מוצג בפירושו: "שלא לבייש את מי שאין לו". אותה אחידות גורמת גם לכיסוי כל גופו של הנפטר, כולל פניו, כדי להסתיר סימנים גופניים לחיי עוני, "שלא לבייש את העניים, שפניהם מושחרין ברעב".¹⁸ כך מעצבת ההלכה לוויה אחידה כמעט בין אנשים שבחיי העולם הזה היא ביניהם הבדל גדול ביכולתם הכלכלית. ויש בזה הקפדה על כבוד האדם העני, וייתכן שגם מסר למלווים את המת, שנוסח גם בידי המשורר הקדמון: "אל תירא כי יעשיר איש כי ירבה כבוד ביתו, כי לא במותו יקח הכל לא ירד אחריו כבודו" (תהילים מט, יז–יח).

כפי הנראה, קיים צורך אנושי להבליט את מעמדו הרם של נפטר שזכה לכך בימי חייו ולקבור אותו "בתכריכין של משי ובבגדים המוזהבין המרוקמין".¹⁹ והנה בזה נאבקה ההלכה, ורבנו מנסח את הדבר בלשון איסור, ונימוקו משולש: "שזו גסות רוח והשחתה ומעשה גויים". מדבריו ניתן להבין ששלוש רעות הן: חוסר עדינות הדרושה להבנה שאין באמת הבדל במוות בין שוע לבין דל, איבוד ממון לריק במקום להשתמש בו למטרות ראויות יותר, ולבסוף נגיעה באיסור להתדמות לגויים.²⁰ לפי נימוק רב ממדי זה, האחידות לפני האל היא מסימניו של עם ה' והניסיון לבידול בתוך יראי ה' הוא נטע זר בתרבותנו ומהווה פגיעה במהותו של עם ישראל.

16 הלכות אבל, פרק ב, הלכות ד–ו; שם פרק ח, הלכה ד.

17 הלכות אבל, פרק ד, הלכה א.

18 ראה תיאורו של מו"ר הגר"י קאפח בספרו "הליכות תימן" (בראש השער החמישי) המתאר שני שלבים בהלבשת המת, בשלב הראשון פניו גלויות, וכך רואים אותו בני משפחתו, ובשלב השני פניו מכוסות, וכך רואים אותו שאר הציבור.

19 הלכות אבל, פרק ד, הלכה ב.

20 הלכות עבודה זרה, פרק יא, הלכה א.

קברי צדיקים

לעתים, כאשר נפטר איש המעלה, תומכיו ותלמידיו חשים חובה לבנות על קברו מבנה מיוחד בציון שמו תארו ומעלותיו המיוחדות. אך רבנו²¹ יש לו דרך אחרת בעניין זה,²² ולפיה הצדיק פעל את פעולתו בחייו: גמל חסד, מסר שמועות, לימד תורה, ולעתים אף כתב ספרים. משום כך אין צורך באותם מבנים שמטרתם לפאר את זכרו, מפני שזיכרון מעשיו, שמועות הנאמרות בשמו או ספריו, יעצבו נאמנה את זיכרונו הרבה יותר מפטיומי מילים, שלעתים מפריזים בהם, ואולי אף חורגים ממידת האמת. לעומת זאת, דווקא קבריהם של פשוטי העם זקוקים לציון פיזי על קברותיהם בשל דלות מעשיהם.

הדרגתיות

לעתים באה האבלות בפתע פתאום ולעתים תוך דעיכה במשך שנים. וגם באבל עצמו יש הדרגה. בהרבה מן המקרים, הצער בזמן הסמוך לפטירתו של קרוב הוא יגון כה עמוק, עד שהוא מלווה לעתים בתסמינים פיזיים. מסתבר שההלכה מכירה במצב זה והיא מתירה ואף מחייבת ביטוי חיצוני שלו בשלביו הראשונים של האבל. כך למשל נאסר על האבל לצאת מביתו אף לצורך ניחום אבלים.²³ יש יחס שלילי בהלכה להתנהגות שגרתית המתעלמת ממצב האבל, מפני שיש בזה משום פגיעה בזכרו של הנפטר והצגתו כמי שראוי ליחס של הפורשים מכלל ישראל שנוכרו לעיל. עם זאת, קובעת ההלכה את ההתנהגות המקובלת, כדי שיוכל האבל להיחלץ ממצבו, שאין ראוי שיארך יתר על המידה. התנהגות זו מורכבת מכמה שלבים התואמים את המעבר האטי מן האבל החריף ועד לחיי שגרה:²⁴

ולא יצא למקום אחר מפתח ביתו כל שבת הראשונה.
שנייה, יוצא ואינו יושב במקומו.
שלישית, יושב במקומו ואינו מדבר כדרכו.
רביעית, הרי הוא ככל אדם.

נורמה זו מאפשרת לאבל את האיזון הראוי בין שמירה על כבוד הנפטר לבין רצונו המתגבר והולך לחזור לחיי שגרה. ואם האבל אינו מסוגל לחזור לחיי שגרה מהר, ההלכה מתירה לו לעשות זאת באטיות ובהתאם לתחושותיו. ההנחיה לגבי השבת הרביעית אינה מסמנת לעניות דעתי את המידה הראויה לצער. עניין זה הוא אישי ותלוי במערך נפשי מורכב. עניינה של ההלכה הוא באופי הציבורי של האבל הכרוך בכבוד

21 בעקבות דברי התלמוד הירושלמי שקלים פ"ב ה"ה.

22 הלכות אבל, פרק ד, הלכה ד.

23 הלכות אבל, פרק ז, הלכה ו.

24 שם.

הנפטר, ביכולת הציבור להכיל את צערו של הפרט, ומעל לכל בחשיבות יחסי האנוש המתבטאים בחיי הציבור השגרתיים ובתרומתו של כל פרט לאיזונם.

זהירות עם החולה

רבנו מורה לנו דרך בעניין ביקור חולים. ההלכות בעניין זה באות במרוכז בפרק האחרון מ"הלכות אבל", אך במקום אחר מצויה התייחסות למצב שבו חולה אמור להתאבל על קרובו שנפטר.²⁵ ליתר דיוק, מדובר בשלב רגיש ביותר, שלב הבשורה על המוות. במקרה זה, ההדרכה היא שלא לגרום לשינויים בסביבתו הקרובה, להימנע מביטויי צער לידו, שלא לקרוע את בגדו ואף לא להודיעו על מות קרובו אם יש חשש שחולשתו הגופנית, לצד הבשורה הקשה, תגרום לו נזק נפשי בלתי הפיך. ראויה לציון העובדה שבניסוחה של ההלכה נזכרת המילה "חולה" בסתם, כך שלכאורה אין מדובר דווקא בחולה שיש בו סכנה או חולה הנוטה למות (ביטויים המצויים ב"משנה תורה"). ייתכן שניתן להסיק מזה על חשיבותם של חיי האדם ומשקלם המכריע אל מול המצווה החשובה להתאבל על המת ומנהגי ישראל העוסקים בכבוד המת. עניין נוסף שנלמד מהלכה זו שייך להבנת רבנו באשר לחשיבות החוסן הנפשי במאבקו של החולה להחלים ובקשר בין מצב בריאותו של האדם לבין יכולתו להתמודד עם עומס נפשי דוגמת האבל.²⁶

סיכום

בדברים שאמרתי לעיל, הראיתי כיצד לימוד הלכות אבל יש בו כדי לתרום בצורה מעודנת, לעתים בעזרת אמירות הנראות כמו אנכיות, לבניית אדם מוסרי, ערכי ובעל תחושת שייכות לעם ישראל. הדוגמאות שהבאתי, שהן תוצאותיו של עיון ראשוני, מעידות על חשיבותו של העיון החוזר במרחבי כלל התורה. כך ישלוט האדם יותר בחובותיו וידע מה חובתו בעולמו, אך הוא עשוי לקבל גם הדרכות מוסריות, הכוונות אמוניות והשקפה נאמנה ויציבה המתחזקת והולכת מפרטי המצוות. אחתום את דבריי בהבאה מספר "תורת חובות הלכות" בתוך הדיון על חשבון האדם עם נפשו לה' יתעלה (שער שמיני):²⁷

חייבים אנו להכין למסע הגדול ולהתכונן לנסיעה הרחוקה אל העולם הבא, אשר אין לנו מנוס מכך ואין מפלט ממנו, ולחשוב על הצדה ועל מה שנגש בו

25 הלכות אבל, פרק ח, הלכה ד.

26 גם מחקרים בני זמננו תומכים בגישה זו. באשר לקשר זה בזיקנה, ראה למשל ליאורה בר-טור, "בריאות נפשית חיובית בהזדקנות ובזיקנה", גרונטולוגיה לב (2005), עמ' 113–127.

27 עמ' שנה-שנו.

לפני אלהינו [...]]. ואמר אחד החכמים: מי שהגיש את המוות לפניו, הכשיר נפשו ואמר: "טוב לכת [...] והחי יתן אל לבו..." רוצה לומר שלבו חי, כלומר הנבון ובעל ההכרה".

רבינו בחיי בן יוסף אבן פקודה מדגיש כאן שני עניינים שראוי לסיים בהם. הראשון, הדגשת חובתנו בעולמנו בקיום מצוות הבורא ובחתיירה ליישום תכליתן התלויה במעשינו, אך לא פחות מזה, בהכשרת תודעתנו ובפיתוח רגישות לממדיהן האחרים של המצוות. העניין השני שמזכיר רבינו בחיי ייחודי להלכות אבל ולמצוות הכלולות בהן, ובו ההצבעה על התועלת האפשרית מן ההכרה במנהגו של עולם, שנשאף להיות מן **החיים, ממי שלבם חי וער לעובדת היות החיים תחומים בזמן, ואז נזנח את התהו ונפעל לדיעת חי העולמים.**

